

Weiss János

Az eltörölt kontextusok

Megjegyzések Lukács György
„Mi az ortodox marxizmus?” című tanulmányához

Absztrakt: Lukács György *Történelem és osztálytudat* című könyvének első tanulmánya a „mi az ortodox marxizmus?” kérdését tárgyalja. Az itt közölt dolgozat e kérdés jelentését annak kontextusain keresztül próbálja feltárni; azt állítva, hogy Lukács maga mindent megtett e kontextusok eltüntetése (elfojtása) érdekében. Lukács beszél „polgári” és „proletárkörökről” – ebből indulnak ki elemzései. A tanulmány e kontextusok feltárásán keresztül próbálja megközelíteni azt, amit Lukács a maga elméleti és gyakorlati küldetésének tartott a 20-as évek első felében.

Kulcsszavak: ortodox marxizmus, dialektika, forradalmiság

A *Történelem és osztálytudat* első tanulmánya hozzávetőlegesen három hónappal Lukács marxista „megtérése” után, nagyjából a Tanácsköztársaság idején íródott, és Lukács már ekkor az „igazi” marxizmusra vonatkozó kérdést teszi fel. Ez a kérdés aztán egész későbbi életét végig fogja kísélni.¹ E tanulmányban nem annyira e kérdés tartalmát, mint inkább a *felvetésének módját* szeretném rekonstruálni. Lukácsnak itt mintha lenne egy kimondatlan „módszere”, mintha láthatatlanná akarná tenni a kérdés feltevésének kontextusát (kontextusait).

I

Még csak a tízes évek végén, a húszas évek elején tartunk, de mintha máris baj lenne: „Mind polgári, mind pedig proletárkörökben gyakran vitatkoznak ezen a tulajdonképpen nagyon egyszerű kérdésen” (Lukács 1971: 210). Nem, a kérdés talán nem is olyan egyszerű. Lukács mindenesetre már jól megtanulta a „polgári és a marxista választóvonal” meghúzását. Nézzük, mi történt!

Az úgynevezett polgári oldalon állnak Lukács egykori legfontosabb tanárai. Georg Simmel már *A pénz filozófiája* (1900) című művében fundamentális Marx-kritikát fogalmazott meg: „Az érték, amellyel a dolgok a cserélhetőségük révén rendelkeznek [...], a gazdaság extenzív és intenzív növekedésével egyre tisztábban és erőteljesebben lép előtérbe. Ezt a tényt Marx úgy fejezte ki, hogy az árutermelő társadalomban a használati érték megszűnik a csereérték javára, de úgy tűnik, hogy ez a fejlődés soha nem zárulhat le. Egyedül a pénz, tiszta fogalma szerint, jutott el erre a végpontra; s ez nem más, mint a cserélhetőség tiszta formája” (Simmel 2009 [1900]: 100). Max Weber pedig Marxtól a csereértéken való átlépés szándéka, vagyis a szocializmus eszméjének megalkotása és megvalósítási programja miatt bírálta (Weber 1988: 492–518).

Proletárkörökben persze inkább Marx méltatása állt előtérben: Karl Kautsky (a kor elismerten legnagyobb marxistája) Marx halálának huszonötödik évfordulója alkalmából a következőket írta: „Ha megpróbáljuk megragadni e csodás férfiú történelmi teljesítményének a lényegét, akkor ezt a legjobban talán az *összefoglalás* tevékenységeként jellemezhetjük, különböző, néha egymással élesen szembenálló területeket tudott összefogni egy magasabb egységben: mindenekelőtt a *természettudományokat* és a *szellemtudományokat*, az *angol*, a *francia* és a *német* gondolkodást, a *munkásmozgalmat* és a *szocializmust*, az *elméletet* és a *gyakorlatot*. Nem csak ismerte ezeket a területeket, hanem mesterien uralta is őket, ez tette lehetővé, hogy létrehozza azt a hatalmas történelmi teljesítményt, amely meghatározta a 20. század első évtizedeinek jellegét” (Kautsky 1919a: 6; saját fordítás). Mindebből az orosz forradalom után már csak a legutolsó, az elmélet és a gyakorlat összekötése maradt fontos. De az is nagy kérdés volt, hogy ennek „megvalósítását” hogyan kell értelmeznünk: Kautsky az orosz forradalom győzelme után írt egy kis könyvet, amelyben vehemensen bírálta az uralom diktatórikus formáját, azt állítva, hogy teljesen

¹ A következő évtizedekben Lukács állandóan éles harcokba bonyolódott, egyszer még az élete is veszélybe került, és halála után az aczéli kultúrpolitika a tanítványait száműzte is az országból. Az „ortodox marxizmust” a hatalom hivatalos ideológiaként rögzítette, kézikönyvekbe öntötte és szemináriumok tananyagává tette. A filozófiás mint alkotótevékenység nem volt kívánatos.

összeegyeztethetetlen Marx tanításával. „A diktatúra Oroszországban mint kormányzati forma ugyanúgy érthető, mint egykor a bakunyini anarchizmus. De a megértés még nem jelenti azt, hogy el is kellene fogadnunk; nem, éppolyan határozottan elutasítjuk, mint amazt. A diktatúra nem tartozhat hozzá egy szocialista párt eszközrendszeréhez” (Kautsky 1919b: 63; saját fordítás). Vagyis igazából proletárkörökben vitatják az „igazi” marxizmus lényegét; Lukács elsősorban ezeknek a köröknek ír: a cikk mottója a 11. Feuerbach-tézis, a hivatkozásaiban előtérben áll a Marx és a marxista irodalom. (Meglépő, hogy Lukács már ekkor is mennyi mindent olvasott Marxtól: szinte az összes jelentős művére hivatkozik, én mégis azt szeretném állítani, hogy amit Lukács itt megírt, azt alapvetően nem Marxtól, hanem a saját korának „polgári filozófusaitól” tanulta.)

II

Térjünk vissza Lukács kiinduló megállapításához: „Mind polgári, mind pedig proletárkörökben gyakran vitatkoznak [a marxista ortodoxia] tulajdonképpen nagyon egyszerű [kérdésén]” (Lukács 1971: 210).

A „polgári körökben”, Lukács környezetében ekkoriban nem is annyira az „igazi” marxizmuson vitatkoztak, sokkal inkább a *természettudományok és a szellemtudományok metodológiai szembenállásán*. Ez a vita lassan a végső fázisához érkezik ekkor; a vita kései szakaszába tartoznak a 20. század első évtizedének legjelentősebb publikációi.² Ez volt Lukács tulajdonképpeni szellemi anyanyelve. Az 1900 utáni években a vita alapvető újítása az volt, hogy a szellemtudományokon belül is elkezdtek bizonyos jellegű *törvényeket* lehetségesnek tartani, s operálni azokkal. Ehhez a kiindulási alapot Heinrich Rickert adta meg, aki a *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* második kötetében a történelem logikájáról beszél, és ez nála a fogalomalkotás jellegével függ össze. A történelemben a fogalomalkotás mindig teleologikus. „De az magától értetődő, hogy ennek a historikus-teleologikus mozzanatnak nincs köze az itt-ott előforduló és sokszor kárhoztatott történelmi teleológiához, hanem csak egy tisztán tudományos teleologikus princípiumról lehet szó” (Rickert 1902: 307; saját fordítás). A fogalomalkotás után az összefüggések feltárása következik. „A történelem csak a *történelmi összefüggések* bemutatásán keresztül válhat a valóságos történelekről szóló tudománnyá. Különösen arra kell figyelni, hogy minden individuális objektum más individuális objektumokkal kauzálisan össze van kötve” (Rickert 1902: 307; saját fordítás). És végül, miután a szellemtudományokat ily módon közelítettük a természettudományokhoz, valamiképpen újra el is kell határolnunk őket egymástól. „Ezeket a történelmi-kauzális összefüggéseket gondosan el kell különítenünk a természettudományos kauzális összefüggésektől, mert a kauzális összefüggések rögzítése még nem jelenti azt – mint gyakran gondolják –, hogy a valóságot természetként tanulmányozzuk” (Rickert 1902: 307; saját fordítás). A történelmi fejlődés egyszeri és individuális történésekből áll, amelyek maguk mindig egy értékre vonatkoznak. Georg

2 Ekkor négy nagyon fontos könyv, illetve cikk jelent meg: (1) Heinrich Rickert: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (1902), (2) Max Weber: *Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* (1904), (3) Georg Simmel: *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (1905), és (4) Wilhelm Dilthey: *Das Wesen der Philosophie* (1907).

Simmel nagyon pontosan látta az ezzel kapcsolatos nehézségeket: (1) a törvények csak a megismerés tárgyaiban lévő általánosságot tudják megragadni, és (2) teljesen kiiktatják az individualitást. „A történelemnek legalább részben – hogy nagyobb részben vagy kisebb részben, azt most tegyük zárójelbe – az individuummal van dolga, a teljesen egyszeri személyiséggel” (Simmel 1905: 2; saját fordítás). De a társadalomtudományokban mégis vannak olyan képződmények, amelyek egyfajta „személytelen hatalmat” képviselnek. Ezek az individuumok tetteiből épülnek fel, de mégis felettük állnak, és ezért tudományosan tanulmányozhatók. „A jog és a szokások, a nyelv és a gondolkodásmód természetesen nem az egyes emberek tudatos tevékenysége nélkül jönnek létre, de a hozzájárulások összekapcsolódása, a szociális formák létrejötte [...] már nem vezethető vissza az egyes emberek tudatára” (Simmel 1905: 18; saját fordítás). Egy kicsit később ezt Simmel még általánosabban is megfogalmazza: „Az önérdek minden cselekedetéből, amely nem teljességgel destruktív, az emberek közötti mindennemű viszonyból visszamarad mint *caput mortem* egy hozzájárulás a nyilvános szellem formálásához” (Simmel 1905: 18; saját fordítás).

Láttuk, hogy Kautsky Marx első és legfontosabb teljesítményének a természet- és a szellemtudományok szintézisét tekintette. „A tudományokat általában két nagy területre osztják fel: a *természettudományokra*, amelyek az élő és az élettelen testek mozgásának törvényeit tartalmazzák, és a *szellemtudományokra*, amelyeket jogtalanul neveznek így: mert amennyiben a szellem egy egyes test megnyilvánulásaként lép fel, annyiban a természettudományokhoz [a pszichológia és a lélektan] tartozik” (Kautsky 1919a: 7; saját fordítás). Kautsky itt valami alapvető dolgot nem tud: nem hallott a hegeli „objektív szellemről”. Ennek okán pedig így segíti ki magát: „Amit *szellemtudománynak* neveznek, az tulajdonképpen a *társadalomtudomány*, amely az embernek az embertársaihoz való viszonyát tárgyalja” (Kautsky 1919a: 7; kiemelés tőlem; saját fordítás). Így a marxi társadalomfilozófia kezd azzal azonosulni, amit a nagy vitában szellem-, illetve történelemtudománynak neveztek.

De mi a helyzet marxista körökben? Térjünk vissza Lukács kérdésfeltevéséhez: „Mely tézisek képezik a marxizmus lényegét? [...] Mely tételek lennének azok, amelyeket bírálhatunk, vagy akár el is vethetünk, anélkül, hogy megszűnnénk [...] marxistának lenni” (1971: 210)? Lukács kérdezhetné azt is, hogy mi *élő*, és mi *halott* a marxi koncepcióban.

Közelebről tekintve Lukács talán elsősorban azokkal a marxista teoretikusokkal vitatkozik, akik szerint megváltozott a marxi koncepció érvényessége. A századforduló környékén már heves támadások érték a proletariátus elnyomódásának téziséét. Nemcsak Marx, de a közgazdaságtan klasszikusai is általában úgy vélték, hogy a munkabér szükségképpen a létminimum környékén áll be. De már Karl Kautsky úgy gondolta, hogy Marx ezt a törvényt nem tekintette feltétlen igazságnak, hanem csak tendenciaként gondolt rá. „Ezt csak így lehet érteni: a tőkének arra kell törekednie, hogy az értéktöbblet növelése érdekében a proletariátus helyzetét egyre nyomorúságosabbá tegye. Ez ismert; de maga Marx is felmutatott egy ellenirányú folyamatot. Marx az elsők egyikeként [...] rámutatott a szakszervezetek jelentőségére, amikor még más szocialisták erről tudni sem akartak” (Kautsky 1901; saját fordítás). Marx bizonyos fejtegetéseiből kiindulva a századforduló körül többen írtak a kapitalizmus strukturális átalakulásáról. Közülük az első Rudolf Hilferding volt, aki a *Das Finanzkapital* (1910) című művében a kapitalizmus aktuális alakját akarta fölvezetni. Kiindulópontja szerint nem csak az egyes cégek állnak egymással

konkurenciaviszonyban, hanem a tőke különböző alakjai is. Most olyan korba jutottunk el, amikor az ipari tőke uralmát a pénztőke veszi át. De még pontosabban: „Hilferding a gazdaságtörténeti fejlődés egy fokozati modelljéből indul ki, mely szerint a feudalizmusra a kapitalizmus fázisa következik. De mielőtt felléphetne a szocializmus fázisa, a konkurencia-kapitalizmus – amelyet Marx vizsgált – pénz-kapitalizmussá alakul át [...]. Útban a szocializmus felé a kapitalizmusnak ezen a fejlődési fázison feltétlenül keresztül kell mennie” (Greitens 2018: 26–27; saját fordítás). Ezekkel az új eredményekkel Lukács nem kíván foglalkozni; nagyon alapvető értelemben akarja megoldani az összes vitát.

Lukács György egyik legfontosabb megállapítása a tanulmányban: „Az ortodoxia a marxizmus kérdéseiben [...] kizárólag a *módszerre* vonatkozik. Ez az a tudományos meggyőződés, hogy [...] ez a *módszer* csak a megalapítóinak értelmében építhető ki, folytatható és mélyíthető el” (Lukács 2023: 13; kiemelés tőlem; saját fordítás). Tehát az ortodoxia nem lehet azonos a dogmatizmussal; a revizionista szerzőknek egy valamiben igazuk van: az új körülmények között a marxizmust „újra kell építeni”. De nem építették jól újra, mert nem látták meg a marxizmus *módszertani lényegét*: a dialektikát.

III

Lukács a marxi dialektikát *materialista* dialektikának nevezi, ami azt akarja jelezni, hogy a hegeli (idealista) dialektikán át kell lépnünk. Engels nyomán honosodott meg az a szóhasználat, hogy a hegeli dialektikát a fejről a talpára kell (vagy kellett) állítani. Erről írja Eduard Bernstein (1969 [1899]; saját fordítás):

A dialektikát azonban nem olyan könnyű a talpára állítani”. Bárhogy is viselkedjenek a dolgok a valóságban, amint elhagyjuk a tapasztalati úton megállapítható *tények* talaját, és a gondolkodással felülemelkedünk rajtuk, a származtatott fogalmak világába jutunk, és ha ezután a dialektika törvényeit követjük, ahogyan Hegel megalkotta őket, mielőtt észrevennénk, ismét a „fogalom önfejlődésének” csapdájába esünk. Itt rejlik Hegel ellentmondás-logikájának nagy tudományos veszélye. Tétélei bizonyos körülmények között nagyon jól szolgálhatnak a valóságos tárgyak viszonyainak és fejlődésének illusztrálására. Lehet, hogy tudományos problémák megfogalmazásakor is nagy hasznukat vették, és fontos felfedezésekre adtak alkalmat. Amint azonban e tétélek alapján deduktív módon előrevetítjük a fejleményeket, máris létrejön az önkényes konstrukció veszélye.

Ha Lukács itt felvette volna a kesztyűt, akkor viszonylag bonyolult vita alakulhatott volna ki, feltehetően a következő pontok mentén:

(1) Bernstein mintha egyetértene a dialektika engelsi értelmezésével, amely szerint ennek feladata a „valóságos tárgyak viszonyainak és fejlődésének” értelmezése. És ezért Lukács Engelset is bírálja: Engels leírja, hogy a „dialektika az egyik meghatározottságból a másikba való folyékony átmenetnek [az] állandó folyamata, az ellentétek szakadatlan megszüntetése és egymásba való átmenete; és hogy eszerint az egyoldalú és merev kauzalitást le kell választani a kölcsönhatásról” (Lukács 2023: 15; saját fordítás). Mert sem Engels, sem Bernstein nem tudja, hogy a dialektika nem tetszőleges átmenetekről szól, hanem a szubjektum és az objektum kapcsolatáról, az ebben lévő dinamikáról. És ezeket a fogalmakat egy „materialista dialektikában” sem lehet földadni. A szubjektum és az

objektum kapcsolata a *szellem*; s ez a „szellem” azonos az úgynevezett szellemtudományok központi fogalmával.

(2) Bernstein döntő érve a dialektikával szemben az, hogy nem képes a prognosztizálásra; pontosabban: amikor prognosztizálni akar, beletéved az önkényes konstrukciókba, vagyis a *megalapozatlan spekulációkba*. Ez pedig lerontja a dialektika tudományos megalapozottságát Lukács ezzel szemben azt állítaná, hogy a prognózisnak csak egy eleme van: a forradalom felé való előre mutató. „A materialista dialektika forradalmi dialektika” (Lukács 1971: 211).³ És most már azt is kimondhatjuk, hogy Bernstein azért beszélhetett a kapitalizmusból a szocializmusba való békés átmenetről, mert nem értette a dialektika lényegét. Ezért ünnepli Lukács Rosa Luxemburg *Tömegsztrájk* című, eredetileg 1906-ban megjelent művét: „Rosa Luxemburg [...] egész élete nem volt egyéb, mint egy nagy kálváriás harc a proletariátus forradalmasításáért” (Lukács 2023: 7). Luxemburg fontos munkát végzett a gyakorlati forradalom, a forradalmasítás terén. Igaz, kimondottan dialektikáról Rosa Luxemburg sem beszél.

IV

Lukács szerint a „revizionista irodalom”⁴ a tényeknek hódol; vagy mondjuk úgy, hogy nagy tiszteletben tartja az empirikus fejleményeket (Lukács 1971: 216). A „revizionizmus” címkéjét ugyan általában Bernsteinnak tartották fenn, de Lukács most – Rosa Luxemburgot leszámítva – a munkásmozgalom minden korabeli nagy teoretikusára vonatkoztatja. tények kritikájához viszont Lukács bőven talált támpontokat a szellemtudományi diskurzusban is. Heinrich Rickert ezt írja: „A mi problémánk csak annál a kérdésnél kezdődik, hogy a megtalált és kritikailag felülvizsgált tényekből hogyan lesz tudomány, avagy [...] a történész a maga tényanyagából hogyan hoz létre fogalmakat. Egyedül így hozható összhangba a mi problémánk a természettudományos vizsgálatokkal” (Rickert 1902: 314; saját fordítás). Rickert szerint egyszerűen nincs értelme, hogy történettudományokban különbséget tegyünk a tények rögzítése és a fogalomalkotás között. „Ha ugyanis megnézzük a történelmi műveket, akkor azt láthatjuk, hogy a történészek általában mindent bemutatnak, amit a maguk tárgyairól megtapasztaltak” (Rickert 1902: 314; saját fordítás). Másként fogalmazva: a történettudományokban (szellemtudományokban) nincsenek a fogalomalkotást megelőző tények. Lukács is az „úgynevezett tényekről” beszél, és ő egyértelműen úgy gondolja, hogy a revizionista irodalom félreérti a „tények” fogalmát, mert azokat természettudományos minta szerint értelmezi. De Lukács még talán ezzel a megoldással sem lenne teljesen elégedett; azt mondaná, hogy a tények a dialektikán *belül* olvadnak össze a fogalomalkotással. Vagy másként fogalmazva: csak a dialektikával lehet igazából megragadni a szellemtudományos tények fogalmát. (Legyenek ezek kulturálisak, társadalmiak vagy történetiek.) Lukács ezeket a tényeket két meghatározottsággal jellemzi: egyrészt történetiek, mindig egy fejlődésfolyamat eredményei, és nem önmagukban

3 „E meghatározás olyan fontos, a dialektika lényegének megértése szempontjából olyan döntő jelentőségű, hogy még magának a dialektikus módszernek a tárgyalása előtt meg kell értenünk” (Lukács 1971: 211; kiemelés tőlem).

4 Ezt a megnevezést (vagy szitokszót) a rákövetkező évtizedekben többször fogják Lukácsra, majd a tanítványaira vonatkoztatni. A hivatalos ideológia képviselői a marxi koncepciót egyszer és mindenkorra adott tanításnak tekintették; minden újrafogalmazás és aktualizálás így már fölvetette a „revízió” és a „revizionizmus” gyanúját.

megálló adottságok; másrészt mindig egyfajta interpretáció eredményeként jönnek létre, hiszen mindig egy adott kontextusban állnak, más tények veszik körül őket, és már a kiemelés is interpretáció. E két szempont együttes érvényesítését nevezi Lukács „dialektikus totalitás-szemléletnek”. „A vulgáris materializmus ezzel szemben [...] megragad a társadalmi élet közvetlen és egyszerű meghatározottságainak reprodukciójánál” (Lukács 1971: 222). Az összefüggéseket némileg elmossa, hogy Lukács nem választja el következetesen a természeti (természettudományos) és a szellemi (szellemtudományos) tényeket; általában az utóbbiakról beszél, mint a tényekről. Ezzel megsérti Rickert tézisét, vagy legalábbis elmegej melléte: „A történelemtudomány abban a módban is különbözik a természettudományoktól, ahogy számára a tények adottak, és ezért ezt a különbséget – amennyiben összefügg a természet és a történelem általános logikai ellentétével – így kell próbálnunk megérteni” (Rickert 1902: 315–316; saját fordítás). De ez így még mindig nem lenne elég: a dialektika mindig megkövetel egyfajta totalitás-szemléletet, de ennek a totalitásnak van egy nagyon konkrét alakja, amelyet a hegeli filozófiából megtanulhattunk. Azt már említettem, hogy a „szubjektum” és az „objektum” nem egyszerűen az idealista dialektika kategóriái, amelyeket egy „materialista dialaktikából” ki kellene dobnunk. Most a tények vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy a tények az objektivitások, amelyek mögül eltűnt a szubjektum. Vagy amelyről nem lehet többé látni, hogy egy szubjektum teremtésének vagy alakításának az eredményei lennének. A tények azok az objektumok, amelyek nem tartalmazzák többé a *szubjektumra-való-vonatkozást*. (Lukács úgy gondolja, hogy Marx is ebben az értelemben elemezte az árukat mint fétiseket.) Sőt Lukács szerint belső összefüggés van a megismerésen belüli szubjektumra való visszautalás és a társadalmi valóságnak egy szubjektum általi alakíthatóságára vonatkozó feltételezés között. Az utóbbi esetben egy közösséggel kell számolnunk; ezt a szerepet fogja betölteni Lukácsnál a proletariátus. Így a megismerés mint a szellem a tevékenysége és a társadalmi valóság átalakítása (a forradalom) szorosan össze fog kapcsolódni a későbbiek során. Ebből a szempontból már érthetőbb a Rosa Luxemburg iránti elragadtatott elismerés: „Nem nagy demagóg, mindenkit magával ragadó szónok és agitátor [...], hanem az osztályharc tudományának, a *forradalmi dialektikának*, a marxizmusnak a legmélyebb elméjű művelője” (Lukács 2023: 8; az idézetet némileg átalakítottam – W.J.). Rosa Luxemburg halála után Lukács maga szeretné átvenni ezt a szerepet, és azt is tudja, hogy ő mit tud ehhez hozzátenni, mégpedig: a „materialista dialektika” filozófiai elméletének kidolgozását. „[A] dialektikus totalitátszemlélet a valóság gondolati reprodukciójának és megragadásának *egyetlen mód-szere*. A konkrét totalitás tehát a tulajdonképpeni valóságkategória” (Lukács 1971: 223; kiemelés tőlem). Így jött létre egy egyedülálló filozófiai mű, amely (baloldali körökben akkoriiban úgy gondolták) a küszöbön álló világforradalom gondolati megalapozását nyújtja.

Hivatkozott irodalom

- Bernstein, Eduard (1969 [1899]): *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Dilthey, Wilhelm (1907): *Das Wesen der Philosophie*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Greitens, Jan (2018): *Finanzkapital und Finanzsysteme „Das Finanzkapital“ von Rudolf Hilferding*. Marburg: Metropolis Verlag. <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/bernstein/1899/voraus/kap2.html#p1>. (letöltve: 2023. szeptember 11.)

- Kautsky, Karl (1901): Rede gegen die revisionistischen Auffassungen Eduard Bernsteins. In *Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, hrsg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Berlin: Dietz Verlag. <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1901/09/redepart.htm> (letöltve: 2023. szeptember 11.)
- Kautsky, Karl (1919a): *Die historische Leistung von Karl Marx*. Berlin: Buchhandlung Vorwärts.
- Kautsky, Karl (1919b): *Die Proletardiktatur*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (2023): Előszó Rosa Luxemburg *Tömegsztrájkjához*. In Rosa Luxemburg: *Tömegsztrájk*. Budapest: Open Books. 7–18.
- Lukács, Georg (2023): *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Rickert, Heinrich (1902): *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Simmel, Georg (1905): *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*. München und Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Simmel, Georg (2009 [1900]): *Philosophie des Geldes*. Köln: Anaconda Verlag.
- Weber, Max (1988): Der Sozialismus. In *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Marianne Weber (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 492–518.

Weiss János

filozófus, az MTA doktora, professzor, PTE BTK Filozófia Tanszék (Pécs)